

A KIKÖZÖSÍTETT

(ÚJABB RÉSZLET)

A CSOKONAI VITÉZ MIHÁLYRÓL
KÉSZÜLŐ NAGYOBB TANULMÁNYBÓL)

Sinkó Ervin

Bár hazánk is, melynek minden krónikája
Még eddig csak ilyen hentések táblája,
Adna már ezeknél egy szebb matériát,
Így írhatnék én is dicsőbb históriát.

Csokonai: *A had.*

A legújabb kori magyar irodalomtörténészek között akadnak olyanok, akik igyekeznek Csokonainak a debreceni kollégiumból való kiközösítését azzal a pánikkal magyarázni, melyet Martinovics és társai kivégzésének híre idézett elő szerte az országban. Van, aki úgy tünteti fel a dolgot, mintha a debreceni kollégium tiszteletes rektora, professzorai, szeniora és esküdtei a reakciótól fenyegetve, fájó szívvel, de a kollégium biztonsága érdekében kénytelenek lettek volna maguk elé idézni Csokonait, és „minden tanulói jogból kizárni és kiközösíteni”, megvonni tőle „minden bizonyítványt és ajánlást”, s eltiltani még „a kollégiumba való belépéstől”, valamint a diákokat is eltiltani „minden vele való beszélgetéstől vagy érintkezéstől”.

Olyan idők jártak akkor, hogy a rendőri önkény valóban rémületet kelthetett, és a legnagyobb elővigyázatosságot is szükségessé tehetette. De épp azért felmerül a kérdés: hogy ilyen vészterhes időkben iskolai bíróság elé idézik és megbélyegezik Csokonait azért, mert következetesen nem jár templomba, mert erkölcsi és nézeti miatt méltatlan arra, hogy továbbra is a kollégium falai között maradhasson, nem járt-e épp a kicsapott Csokonai számára azzal a veszéllyel, hogy felhívják rá a

mindenütt amúgyis a felvilágosodottság és istentelenség bűne után szaglászó rendőrkapókat?

A külső veszedelem, melynek a kollégiumból való kicsapás, a megbélyegzettség szolgáltatta ki, önmagában is csapásként érhető. De még ennél is sajnósebb gyógyíthatatlan sebet ejtett rajta, hogy elvesztette azt, ami addig az életeleme volt. Épp azért, mert egy meghatározott közösséggel való biztató kontaktus, a közösséggel való termékeny és megtermékenyítő viszony olyannyira eleven szükséglete Csokonainak, életének egész további alakulására kihat a debreceni kollégiumból való kicsapása; nem holmi kalandos intermezzót, hanem élete végzetes fordulatát jelenti, voltaképp ezt: *incipit tragoedia*.

Talán nem fölösleges emlékeztetni, hogy amikor 1795. június 20-án a kollégium iskolaszéke kicsapásra ítélte, ezzel nem holmi megdöglötlen diákcsínyt vagy diákcsínyeket torolt meg; az a Csokonai, akire ez az ítélet lesújtott, s aki ez ítélet után úgy érezte, hogy „Timonná, misanthropus Timonná” kell lennie, akkor már nem diák, hanem *praeceptor publicus*, tehát a kollégiumban a diákság oktatójának és nevelőjének a tisztségét viselte. Mai nyelven úgy mondanánk: ott haladt már a kollégiumi karrier felfelé ívelő útján; az iskolaszék ítélete, azon kívül, hogy morálisan az egész nyilvánosság előtt diffamálta, végleg meghíúsította „a karrierjét”, a lehetőséget, hogy a kollégiumi oktató, esetleg a tanár biztosságotos életfeltételei között, valamiféle társadalmi funkció védelmében folytathassa költői munkásságát.

Nem olyan valakiről volt szó, aki az útja elején áll. Csokonai, amikor kicsapták, bár még csak huszonegy éves, már rég túl volt az első induláson. A kicsapott *praeceptor* kialakult költő-személyiség volt, akinek a versei — a szerkesztőség lelkes kommentárjaival — már megjelentek a bécsi *Magyar Hírmondó*-ban, s minthogy 1792 óta levelez — a kicsapása idején már bebörtönzött — Kazinczyval, a *Kassai Magyar Múzeum* is közöl tőle verseket, s ugyanúgy Kármán József is a pesti *Uránia* harmadik kötetében. Mikor kicsapták, a rendkívül korán és igen tudatosan költőnek készülő, olaszul, franciául és németül, valamint görögül és latinul olvasó ifjú ember egyebek közt már megírta a *Békaegérharcot*, megírta a *Tempefői vagy Az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon*, valamint a *Gerson du Malheureux* című vígjátékait; ezek mellett ott voltak már a fiókjában a *Metastasio* műveiből készült magyar fordításain kívül — olyan hatalmas, forradalmi eredetiségükkel kezdeményezést jelentő költeményei is, mint *Az estve*, (*Az álom, a Konstancinápoly, A kevény, A tél, A nyár, A földindulás, A had* és a szatirikus élességükben a magyar irodalomban addig felül nem múlt sok állatmese.

Mindennél fontosabb, hogy a kicsapás megfosztotta a költőt a szavát leső, a szavát rajongva befogadó, a minden írását lelkesen másoló és másolatokban terjesztő közösségtől, megfosztotta az egyetlen hűséges publikumával való közvetlen kapcsolattól, a debreceni kollégium diákságának közösségétől, mely őt mohó olvasási vágyával nap nap után újabb és újabb költői alkotásokra ösztökélte.

Kitaszítva a debreceni kollégiumból, a talaj csúszott ki a lába alól. A szó betű szerinti értelmében. Költői minőségében, de az elemi bio-

lógiai szükségletek kielégítése szempontjából is. A korabeli íróknak, mint Gvadányinak, Kazinczynak, Horváth Ádámnak, Berzsenyinek, Kisfaludynak a nemesi földbirtok, illetve Ányos Pálnak, Dayka Gábornak a szerzetesrendhez való tartozás jelentette személyes életük biztosított vagy többé-kevésbé biztosított feltételeit; azt jelentette, jelenthette volna a debreceni kollégium Csokonai számára: tetőt a feje fölött, meleg ételt, télen fűtött szobát, és ami neki nem kevésbé volt és maradt fontos rövid élete végső napjáig, azt a lehetőséget, hogy hozzájusson a távoli országokban kinyomtatott különböző nyelvű, régi és újabb költői és tudományos művekhez.

A talaj csúszott ki a lába alól. Mindent elvesztett a kollégiummal, diákpublikumával, tanuló társaival, akikkel kapcsolatban egykori barátja, Márton József azt írja, hogy Csokonai volt „a tzimbalmuk”.

Most fel is út, le is út — igazában a teljes és kilátástalan úttalanság. S hogy ő ezt tudta előre, arról *Tempefőjének* alcíme tanúskodik: *Az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon.* Ezt a keserű igazságot azokban az éjszakai órákban, melyeket a kollégium iskolaszéke tűrhetetlen kicsapongásnak minősített, i r o d a l o m k é n t olvashatta fel saját publikumának, a kollégiumi diákoknak. *Az irodalomból* azonban a katasztrófális új helyzetben *valóság lett*, és nyilvánvalóvá vált, hogy a *Tempefőiben* képzelete még nem is *eléggé* sötéten ábrázolta azt, amit most a valóságban a saját bőrén, a saját sorsában kellett megtapasztalnia. Más valamit tudni, és más valamit átélni. Tudta előre, hogy írás és nyomorúság, írás, mint életfeladat és legcsúfabb nyomorúság egy és ugyanaz, tudhatta, hiszen amikor a kollégiumból kicsapták, már több éve meghitt barátai közé tartozott Földi János, a magyar felvilágosodásnak ez a lelkes nagy alakja, a botanikus és az orvos, akinek a Kazinczyhoz írt leveléből tudjuk, hogy minden buzgósága ellenére, egész Kiskun vármegyében, a *Kassai Magyar Múzeum*nak csak egyetlenegy példányára sikerült vevőt találnia. A „Bácsmegyei” „kelendőségéről” ugyancsak Földi János számol be levelében Kazinczynak, a szerzőnek:

„Reá bízam mindjárt akkor a' könyvkötőre, hogy hordozza vásárokra 's adogassa. Mindez ideig is kettő sem költ el belőlök, mert talán egyet adott el, másikat elvittek, de érte meg ne fizettek.”

Kazinczynak azonban volt miből dacolni a közönnyel, volt miből kinyomtatni a könyveit. De Csokonainak, azonkívül, hogy költő, és hogy a kéziratai nap nap után szaporodnak, az égvilágon semmije nincs. Így áll a számára örökre bezárult kollégium kapuja előtt; nagy barátja kazamatában, és az a másik, akivel azon a végzetes napon, amikor Martinovicsékat lefejezték Pesten — Csokonai is ott volt a szemtanúk között —, először és utoljára találkozhatott, az *Uránia* szerkesztője, a csodálatos és bátor álmodó, az ifjú Kármán József nyomtalanul eltűnt.

A múzsák rossz gondviselőik

Van az önelégült gondolat nélküli bölcsességnek egy fajtája, mely mint a kereszténység karikatúrája, a szenvedést szükséges és egyedül üdvözítő jótéteménynek tekinti — mások, de főleg a költők számára.

Mintha a Múzsáknak valamiféle teleologikus gondviselése nyilvánulna meg abban, hogy minden testi és lelki nyomorúságot megpróbáltatnak kijelölt kedvenceikkel. Mintha a költők az éhezéstől, a sárban és porban való gyaloglástól, a kemény télidőkben való fagyoskodástól, a rongygyá vált rossz ruháktól és a mindezzel együttjáró megaláztatásoktól tanulnának meg szívhez szólóan, szépen, egyre szebben, egyre gazdagabb hangszereléssel énekelni. Mintha a költészet kiapadhatatlan és legtermékenyebb szerencséjének a költő személyére zúduló csapások sorozatában kellene megnyilatkoznia.

Igazság szerint azonban a renyhe nézőt csak optikai csalódás készítheti ilyen következtetésekre. A renyhe néző ugyanis csak azt látja, hogy a költő keze alatt a legszenyesebb szenvedés is dallá, művé, szépséggé válik. Az önelégült renyhe néző, ahelyett hogy a költő dacos alkotó hatalmát csodálná, a nélkülözések, a fájdalom és a szenvedés ihlető erejének adózik hódolattal. Mintha csak neki, a tunya nézőnek volna előjoga az elégedettség, az öröm s az élet emberhez méltó feltételei, mintha az élet javai a költőt szűkkeblűvé, a társadalom, az élet és a halál problémái iránt kevésbé fogékonnyá vagy éppen meddővé tennék. Mintha nem épp az Itáliában újra felfedezett, újra élvezett szabad életöröm lett volna az, ami a hivatalából s a hivatali teendői elől elszökött, bizonyos Goethe nevű titkos tanácsost és minisztert arra az ámuló felismerésre és boldog vallomásra készítette, hogy csak most, az öröm szabadságában talált rá és emelkedett fel „a saját existenciája színvonalára”.

Ebben a boldog öntudatban a kicsapott Csokonainak sohase lehetett és sohase volt része.

De vajon ha nem következett volna be Csokonai életében az a tragikus fordulat, amely földönfutóvá — vagy az ő szavaival — „az ország szegényévé” tette, ha továbbra is ott maradhatott volna a kollégium emberi és társadalmi védelmet biztosító falai között, nem vált volna-e az egyetlen és leghívebb publikuma, a kollégiumbeli diákság közössége észrevétlenül is akadályává költői egyénisége további kibontakozásának? Vele, kinek annyira kellett a közösség, nem történt volna-e az, hogy a minden jó szóért hálás, helyeslést áhító, megértő társakat kereső és szerető hajlamaival — csak azért, hogy ennek a közösségnek mindvégig a kedvében járjon — önkéntelenül is hozzásimult volna e közösség igényeihez, ily módon költészetében uralkodó szerephez jutott volna a kétes ízlésű mulattatás, a trágárság élvezete és az, amit Kazinczy mint „mendikás tónust” Csokonaihoz, a nagy költő Csokonaihoz méltatlannak ítélt?

Hogy erre a kérdésre — ha egyáltalán lehet — válaszolhassunk, szemügyre kell vennünk Csokonai azon főbb műveit, melyek a kollégiumban, tehát akkor keletkeztek, amikor még Csokonai nem volt „az ország szegénye”. S ennek a vizsgálódásnak az eredménye meggyőzően fogja bizonyítani, hogy azok a debreceni diákok, akiket a templomkerülő Csokonai a Nagyerdőbe vezetett fűvészkedni és éjszakanként — az iskolaszék szemében botránnyosan — a kollégium valamelyik tantermében pipázgatásra és borozgatásra gyűjtött maga köré — a tanárok szemében szinte orgiára —, ha szívesen kacagtak is harányakat és tudtak ifjúságuk egészséges készségével nagyokat röhögni

is, „vigyázó szemüket” bizony Párizsra vetették, s falták és vitatták a főleg onnan, de az egész civilizált Európában is sugárzó új, szabad szellem műveit, és — ha az íróról a publikumára lehet következtetni — semmiképp se lehettek ezek a diákok Csokonai költészetének, az akkori Magyarország újságra és szépségre legéhesebb, felvilágosult költészetének süket, de még csak méltatlan rajongói sem.

Am nem vagyunk csak erre a következtetésre utalva. Hiteles adatok bizonyítják, hogy ami az „orangutang-emberecske”, a teológia professzora, nagytiszteletű Szilágyi Gábor feldühített és romlott képzeletében „kicsapongások” sorozatának és „az erkölcsök megrontásának” látszott, azok az éjszakai összejövetelek, melyeket minden szabály ellenére a tanteremben praceptor Csokonai rendezett, a diákos vidámság légkörében igen komoly kulturális munkának, az önképzésnek kollektív formája volt: ennek a tiltott éjszakai összejöveteleken kialakult körnek, mint ahogy Csokonai az olasz nyelvet és irodalmat választotta, a többi tagja is kötelezte magát egy-egy idegen nyelv megtanulására és arra, hogy megismerkedve ama nyelv irodalmának legújabb termékeivel, beszámol a körnek olvasmányairól. Hogy ezek az olvasmányok nem a puritán kálvinista kollégium szellemében fogantak és nem a teológia világából valók voltak, az nem kétséges. Ebben az időben maguk a kollégium vezetői sem alkottak egy szellemileg egyöntetű, ortodox kálvinista kollektívumot, hiszen az egyik tanár, Fodor Gerzson részt vett Martinovicsék jakobinus összeesküvésében, és Szilágyi Sámuel, mint kálvinista püspök, egyházfő is „a vallás” és a „jó erkölcsök” szempontjából semmiképp sem ajánlható Voltaire méltatlan könyveit fordítja magyar nyelvre. És senki sem felejthette el Debrecenben, de legkevésbé felejthették el a diákok, hogy Szentjóni Szabó László, aki szintén a jakobinusokkal együtt állt a vérbíróóság előtt, hogy aztán börtönben senyedjen haláláig, ugyancsak a debreceni kollégium egykori diákja volt.

Csokonai tehát nemcsak kezdeményező, hanem a kollégiumbeli s a kollégium szelleme ellen lázadó hagyományok folytatójaként volt egy több száz tagból álló diákközösség poétája, egy olyan közösség költője, mely kényszerből alávetette ugyan magát a kötelező templomlátogatásoknak és a templomi éneklésnek, de annál együttérzőbb győnyörúséggel hallgatta Csokonainak — teljesen a francia felvilágosodás harcosszellemeiben fogant — véleményét mindennemű vallásról és vallásosságról:

„Vak babonás! — hiába keresed nyugalmaidat ennek a földnek határain kívül... Hiába várod te azt azokban a mennyei környékekben, melyeket a te tudatlanságod teremtett... Rázd le ennek a vallásnak jármát magadról... Hogy utálatos formáját elrejtse az a szentnek látszó babonáság, mindig az közhaszon fátyolával és az igazság paizsával fedezte bé magát... Ebből a sánctól kell nekünk ötlet előhúzni, hogy az emberiség színe előtt felfedezhessük az ő gonosz tetteit és ostobaságát...”

Érthető tehát, hogy a Csokonai kicsapartásáról szóló iskolaszéki ítélet indokolásában Csokonairól többek között ez áll: „feltűnően, de mégis elbizakodottan magáról mindenféle magasztos dolgokat álmo-

dik, panaszkodik, hogy ebben az iskolában milyen méltatlan sorsa volt, ócsárolja az itt hirdetett tudományt és az itt érvényes törvényeket. Ami nevezett Csokonai előző iskolai életét illeti, azt a tudományt, amit itt előírás szerint megtanulni és tudni kell, saját kénye szerint válogatta ki vagy nézte le, erkölcsi nem ennek az iskolának a törvényeihez, hanem saját szerfölött boldond természetéhez szabta. Azonban aki a közösség törvényeihez nem alkalmazkodik, méltatlan lesz rá, hogy ennek a közösségnek hasznát lássa. Pedig lelkének némely vele született tehetsége (melyek közül a szerencsésebbek egykor gyümölcsöt ígértek, ha a népszerűséget hajhászva, a szokatlan magamutogatásig és sajátmaga rendkívüli imádatáig, nem élt volna vissza velük) megszerezte számára, hogy nyilvánosan és magánosan nem közönséges jótéteményeket élvezett.”

A Magyar! hajnal hasad! és palinódiája: A Bagoly és a Kócsag

Első kifejezetten politikai verse, melyet tizenhét éves korában, 1790-ben a kollégiumban írt, a *Magyar! hajnal hasad!* Ez a vers kétségtelenül magával ragadta diákpublikumát, már csak azért is, mert abban az időben még a latin volt az oktatás nyelve, és a magyar nyelv hivatalosan annyira száműzve volt, hogy még évekkel később, Csokonai kicsapatásának megindokolásában ott szerepel a terhére rótt bűnök között az is, hogy az istentisztelet befejeztével a szószékről „*contra scholae instituta sermenē hungarico composita*” — az iskolai hagyományok ellenére szerkesztett beszéddel búcsúzott el negyedszáz tanuló társától.

A *Magyar! hajnal hasad!* című verse, melyet II. József nagy reformterveinek visszavonása után, a magyar országgyűlés összehívásának hírére írt, bizonyára a debreceni kollégium egész diákságának, a nagy remények nemzeti mámorának ujjongó megszólalása volt. A nagy francia forradalom nemzetgyűlése és a magyar nemesi országgyűlés összehívása valami módon hasonló jelentőséggel kísértett, nemcsak Debrecenben, hanem — ha csak egy pillanatra is — még az olyan meggyőződéses, rajongó jozefinistákat is megzavarta, mint Kazinczy. „Édes álmomé vagy valóság, amit látok? ... Hazánkban végre feltaláltuk hazánkat ... Ki ne fakadozzon örömsikoltozásra, midőn elroncsolt, eltaposott nemzetünk ismét felemeli a porból fejét és visszavéven nyelvén, ruháját és szokásait, az lesz, amik dicső elei voltak” — ha csak egy pillanatra is, de maga Kazinczy is így vált — a *Hamlethez* írt előszavában — a nacionalista remények martalékává. Nem csoda tehát, ha a tizenhét éves debreceni ifjú „az egész országban harsogó vivátra” verssel felelt:

... víg hanggal ekhózik a Mátra
Az egész országban harsogó vivátra.
Vége van már, vége a hajdani gyásznak,
Lehasadoztak már a fekete vásznak,
Melyeket a fényes világozás előtt
A hajdani idők mostohás keze szőtt.
Az eltépett gyásznak rongyainál fogva

Tündöklük egy nyájas hajnal mosolyogva.
Setét völgyeinkre sűgárit ereszti,
Mellyel a megrögzött vak homályt széljeszti.

.....

Kelj fel azért, magyar! álmodból serkenj fel,
Már orcáidra sűt e nyájas égi jel.
Kelj fel! s ázsiai Műzsáddal köszöntséd,
Elibe háláló indúlatid öntséd.
Örvendj, hogy elműlván a setét éjszaka,
Megnyílt a napkelet bársonyos ablaka.
Ezáltal egy kövér reménység táplálhat,
Hogy még napod fényes delére felszállhat.

.....

Idvez légy, szép hajnal! ragyogtasd fáklyádat,
Víg egűnkön mutasd mosolygó orcádat.
Jer! imé, nimfái már a víg Dunának
Elődbe koszorús fővel indúlának.

Hamarosan kiderűlt nemcsak Kazinczy, de Csokonai számára is, hogy a napkelet megnyílt bársonyos ablaka és a kövér reménység csak illúzió volt: az országgyűlés nem jelentett egyebet, mint a nemesi ellenforradalom diadalát. A víg Dunának nimfái és a víg egűnkön mosolygó hajnali ragyogás pusztá gyermekded káprázatnak bizonyult. Csokonainak élete végéig szokása volt, hogy dolgozzék a versein. Nem tudok szabadulni attól a feltevéstől, hogy később épp ez a felismerés íratta vele ezt a vers végére biggyesztett, organikusán egyáltalán nem a vershez tartozó két sort:

Ezt minap egy jámbor magyar énekelte,
S benne a huszadik századot képzelte.

Ebben a kétsoros záradékban a „minap” szó is arról tanúskodik, hogy a költőnek nem hónapok, hanem csak igen kevés idő kellett ahhoz, hogy a nagy várakozásokból kijózanodva máris valami bűs öniróniával maga cáfolja meg a versében lánggra lobbant reményeit, melyeket aztán ő — s ez a szó se mentes öniróniától — „a jámbor magyar” az 1790-es nemesi országgyűléstől a sokkal távolabbi jövőbe, a képzelt huszadik századba tolt ki.

A tizenhét éves Csokonainak ez a verse azonban már önmagában is figyelemreméltó. Amikor két évvel később, 1792-ben — más néhány versével egyűtt ezt is elkűldte Kazinczynak, Kazinczy a maga rendkivűli esztétikai ösztönével felfedezi az új hangot, és az ismeretlen ifjúnak lelkes biztatással így válaszol:

„Az Űr versei igen kedvesen folynak s az ideák nemesek és nem földszint csűszók. Ez pedig maga is poézist teszen, ha a szavak prósában íródnak is. Hány poétánk van az Istenekért! akiknek minden munkájok kadentiás prósa és sermo merus. Kérem közöljön többeket is velem az Űr és engedje meg, hogy a világ elébe én vezessem az Urat, Helikoni Virágimban szándékozom azt tenni.”

A *Magyar! hajnal hasad!* lüktető belső ritmusával és a szavak kifejezőerejével nem kezdőt, hanem érett költői egyéniséget sejtet. Igaz, a sötétség és a nap világosságának szembeállítása a felvilágosodás egész európai irodalmában hagyományos séma, de egészen Csokonaié a [sötétség és a gyász azonosítása („Vége van már, vége a hajdani gyásznak”), és ugyancsak az ő szemléletes vizuális kreációja a „Lehasadoztak már a fekete vásznak”, mint az is, hogy azokat a fekete vásznakat a hajdani idők „most o h á s keze” szötte. S az ifjúságnak különleges varázsát adja a versben különböző formákban ujjongva vagy mosolyogva visszatérő szó: víg, vidám. A versben a Mátra „víg hanggal ekhózik”, „a nyájas” hajnal „mosolyogva” tündöklik, „vidámító képpel” biztat, „nyájas” égi jel süt „víg egünkön”, és a „víg Dunán” indulnak a nimfák koszorús fővel az új idők elébe. Aki itt arra szólít fel, hogy „v i g a d j, magyar haza!”, az nem deklamál, hanem a maga benső örömét oly káprázatos bőséggel sugározza égre és földre, hogy jelzőként még a Duna is a „víg” szót kapja. Egy töretlen, hívő ifjúság örömeinek kiadásában szemünk láttára szület újjá új verőfényben egy egész világ.

Az ódai szárnyalású *Magyar! hajnal hasad!* nem egyedül a hozzáfűzött két sornyi záradékkal kapta meg az irónikus helyreigazítást. Az ifjú Csokonainak, aki a maga személyében, Tempefői alakjában mélységes tisztelettel emlékezik meg „az embereket egy tekintetből ítélő Józsefről”, a császárról, fel kellett ismernie, hogy az 1790-es országgyűlés és a megyeszékhelyeken zajosan gyülekező nemesség „a nemzeti érdek” és „a nemzeti szuverenitás” és „az ősi alkotmány” jelszava mögött az örökletes hűbéri kiváltságoknak, a nemesi vármegye önkényének visszaállítását és II. József a felvilágosodás nagy szellemétől ihletett rendeleteinek a szétzúzását ünnepli. És hogy ez a felismerés nem késhetett, ahhoz a saját jó szemén kívül bizonyára hozzájárult publikumával, a túlnyomórészt plebejus kollégiumi diáksággal való közvetlen kapcsolata; a diákságnak a hazulról jövő hírekből és a maga bőrén éreznie kellett, hogy a magyar nemzeti gondolat diadalmi harsonája a világi és egyházi főurak, valamint a középnemesség diadalát, a II. József trónra lépése előtti állapotok visszaállítását, az újra feltámadt Werbőczy diadalát ünnepelte.*

A nagy francia forradalom tűzvésze fenyegető terjedésének ebben a veszedelmes évében a nemzeti felbuzdulás, a kócsagtollas nemzeti viseletben tetszelgő Karok és Rendek dehogyis akartak a Habsburg dinasztiával szemben valami harcos ellenállást kifejtteni. A Habsburgház, a Habsburg-birodalom árnyékában beérték a megyeházi gyűlése-

* „A mendikáns vagy kollégiumi nyelven, mendikás a romantikától dicsfényvel övezett koldusdiák, kollégiumi intézmény volt s éppoly népi alak, mint a zsidó vagy a cigány. Mikor a *Commedia de zingaro et famulo* című kis párbeszédés anekdotában a Vice Ispán megkérdi a cigányt, hogy mi is az a mendikás, ezt a feleletet kapja: „Hazsán háza kebelében kenyere, aki nyárban fűtyől, téiben didereg; éjjel lop, nappal korhelykedik, egyéb hivatalát én nem tudom.” Ilyen öngúnnal enyhített nehéz sorsán a szolgadiák, kinek ellátása fejében a nagydiákokat ki kellett szolgálnia és a kollégiumnak közmunkákat teljesítenie; legtöbbször az osztályteremben lakott, széken hált. S a tanulók túlnyomó része ebbe az osztályba tartozott. A kollégium a szegények iskolája: Csokonai barátja és évfolyamtársa, Nagy István, a későbbi bp. szörmeényi pap és zsoldáríró, Nagy János és Liszkai Sára ispotálybeli koldusok fia. A környékbeli falvakból behozták a jobbágyfiúkat, a felvételt olykor egy-egy pár csirkével vagy mással szorgalmazva...” (Pukánszky Kádár Jolán: *A drámatró Csokonai*. Akadémiai Kiadó Budapest, 1956.)

ken és az országgyűlésen megtartott nacionalista szavalatokkal, a nemzeti viselettel és kócsagtollal ékesített süveggel — ez az a történelmi szituáció és személyes kiábrándulás, amely a szellemes, a politikai satírúra is rátermett ifjú Csokonait revelálja *A Bagoly és a Kócsag* című dialógusában. A mű ugyanabban az évben íródott, melyben a *Magyar! hajnal hasad!* című, boldog illúzióktól elragadott verse.

A párbeszédet a Bagoly kezdi; csudálkozik azon, hogy késő éjszaka, amikor a kócsagoknak aludni illik, annyit lát közülük kedves tavaikról rettegve szállni a nádas felé, hogy ott rejtőzzenek el. A megszólított Kócsag szinte reménytelennek látja fajtája jövőjét: kevés idő múlva már csak annyi marad az ő szapora neméből, hogy valamennyi elfér „egy alföldi guba helyén.” A Bagoly csodálkozik, s még gúnyolódni is volna kedve:

„De hogy lehet a meg? Talán sok rossz doktorok és bábák vannak köztetek . . . ?”

A bánatos, sőt kétségbeesett Kócsagnak azonban se kedve, se ideje, hogy az öreg Bagoly tréfálkozását hallgassa. Megnevezi a bajt, éspedig eképpen:

„A József halála, a magyarok hazafiúsága, a kócsagoknak halál.”

Bagoly: Hu, hu, hu! Mit kell még vénségemre hallanom? Hu, hu, hu!

Kócsag: Te talán a mostani magyar világba semmit sem tudsz, minthogy egész nap csak alszol . . . Nem verte ki a szemedből az álmot a puskák ropogása, amely egész hajnalokon, estvéken nyughatatlankodtatja mindenfelől a rétek csendességét. Úr, nem úr, nemes, nem nemes, vadász, kulcsár, kasznár, ispán, számtartó, tisztartó, lokaj, kukta, fellejtár, íródeák, patvarista, kancellista, koncipista, hofmester, frizőr, öltöztető, vetköztető, agár, vizsla, kopó, minden ami csak úr vagy úri, hétről hétre itt tanyázott a nádasban. Ki nem mertünk a mocsár közül jönni, oly kedves volt életünk.”

Ez a felsorolás — az úr, nem úrtól egész a kopóig —, a tarka halmozásnak ez a módja a későbbi Csokonai érett humorának játékos kedvét tükrözi.

A Bagoly még mindig nem fogja fel a dolgok mibenlétét, és csak fontoskodást, valamiféle nagyzási mániát gyanít a Kócsag rettegésében. Bohóknak nevezi a kócsagokat, és azon mulat, hogy azok talán azt hiszik: „az úri asztaloknál kedves vendégek sülve vagy főve”. A nagy költővé nőtt Csokonai műveiben meg-megjelenő népies fordulatokat anticipálva kijelenti: „Ho-Hó! ordas, a kutyából nem lesz szalonna”. A Kócsag erre igyekszik megértetni a jó öreggel, hogy „nem a húsvért lövöldöznek minket, hanem azért az egy-két tollért, melyet kárunkra adott a jóltenni kívánó természet.” A Bagoly azonban nyilván nincs beavatva a magyar nemzeti közélet rejtelseibe, mert továbbra is hitetlenkedik. A pávának meg neki, a Bagolynak is „tarkább és figurásabb” a tolla, ő mégis „bátran szunyókál annak a görbe fának odvában, amelyik a nótárius ablaka mellett van”, lám, „sem a pávát, sem engem nem bántott soha az ördögök szépanyja is.”

A párbeszéd egyetlen mozzanatában sem veszíti el a meg nem értésből eredő, már-már groteszk benső dinamikáját. És amikor me-

gint a Kócsag veszi át a szót, a dialógus egy új ironikus elemmel gazdagodik, ti. ahogy a Bagoly nem érti a Kócsagot, úgy a Kócsag az embereket nem érti. Szinte hallani tanácstalan sóhajtását:

„De valami nem tudom micsoda különös jóval kell bírni ennek a mi tollunknak, melyet mi ártatlanul minden büszkeség nélkül viselünk; ők pedig kevélységre és haszontalan fitogtatásra hordozzák kalpagjaikon, amint egy kócsag beszélé tegnapi gyűlésünkben, aki elevenen elfogattatván látta, miképpen fűztek tollainkból bokrétákat, milyen forgással lógott az osztán a sok üres főkön, mint az elszáradt tököcskén az elszáradt, de még le nem hullott virág. A volt a legderekabb hazafi, akinek leghosszabb s legvastagabb bokrétája volt!”

S a Kócsag következő elbeszélésében már teljes nagyságában itt áll előttünk — a felvilágosodott szatirikus mellett — a magyar rokokónak páratlan, érzékeny, nagy lírikus poétája:

„Hullottak el szerte széjjel a legszebb kócsagok; nem volt sem időre, sem nemre, sem termetre semmi tekintet. A legelső felreppenésre omlottak mindenfelől a sok golyóbisok az ártatlan kócsagokra . . . s a szegény egész félholtan esett le a nedves gyepre, amelyet vérével pirosított. Kit nyugtató fészken kaptak meg szerelmes párjával, s míg ők egymástól búcsúzni készültek, kegyetlenül tekerték ki nyakokból a halálos nyögést; kit hazatértében lőttek szíven; párja felmaradt a levegőben, a mag leesett a földre övele együtt, amelyet bokrétálatlan kicsinyinek arról a messzüneni szántóföldről hozott, amely túl vagy a nádasokon. Mindenfelől heverték a széjjelszórt tollak, a megaludt vérikrák, a feldúlt fészkek, a fejetlen nyakak, az éhvel eldöglött kicsinyek mezítelen megmerevedve a fészken kívül. Irtózva néztem ki szomorú fészkeimből a környékre, s mikor láttam, mint hempelygeti a dulás szomorú jeleit a felgázolt mocsár, mikor láttam a nádak véres szárait; amikor a puskaroppanás, a döglő nyögés, a megütött föld, és a kegyetlen örvendező vivátozás megcsapták füleimet; rettentő szökéssel ugrottam vissza fészkeembe.”

A nemesi vivátok lelki akusztikája tehát már lényegesen más, mint volt „a minap”, amikor a *Magyar! hajnal hasad!*-ban „víg hanggal ekhözött a Mátra”; a Kócsagnak ez a szelíd és rémült siralma, illetve Csokonainak ezt a mikrokozmoszt a gyengéd fantázia mély együttérzésével megelevenítő leírása egyetlen szó változtatása nélkül beleillenék a legszebb pásztorjáték keretébe is.

S ezen a helyen kell rá figyelmeztetni, hogy a rokokónak mint művészi iránynak és életstílusnak a hagyományos jellegén kívül — vagy ha úgy tetszik: a hagyományos jellegén belül — van egy legkülönbözőbb tartalmi változatokban dúslakodó skálája. A versailles-i udvar pompájában ártatlan pásztorlánynak öltözött Marie Antoinette és a természethez, mint a romlatlan boldog ember szép világához visszautat kereső Jean Jacques Rousseau — egyaránt a rokokó neveltje, a rokokó szelleme és ideológiája két végletének a megjelenése. S ahogy Mozart művészetében a kecses menüett-től a *Varázsfuvoláig* (mely utóbbinak szövegét Csokonai le is fordította), *Don Juantól* a *Requiemig* ter-

jed a skála, úgy fér bele Csokonai rokokó stílusába a pásztorjátékok enyelgése, a Lilla mellén levő bájos szeplő megéneklése, az incselgő humor, az epés szatíra, a gondolati mélység és az emberi megrendültség reménytelen sikolya — egy sajátosan könnyed módon kifejezett egész élet, a maga örömeinek és tragikumának teljességével.

Csokonai rendkívüli zenei érzéke abban is megnyilvánul, ahogy szeszélyes kontrasztokban, szinte zenei tételekben konstruálja meg állatmeséit; alig hangzott el a Kócsag gyengéd érzelmektől remegő nagy siráma, meglepő brióval egy groteszk humoros futam hangzik fel, valósággal cinikusan csúfolkodó: a Bagolyban, mint mondja, „süvöltető irtózást lázaszt” a nagy ínség híre, úgyszólván, hogy „almányi könnyeket hempelyget ki meredt szememből.”

Aztán újra faggatja a Kócsagot, hogy tán mégis meg tudná mondani „belső okát, hogy most így néktek dühödve vadásznak benneteket, ami másszor nem esett?”

A Kócsag szabadkodik, honnan tudhatná ő az okot, ő, aki a rétről sohase távozik el; de hallásból mégis gyaníthatja „a dolognak hogyan lett”, s ezért elmondja, mi történt három nappal ezelőtt. S ekkor megint csak bámulatba ejt bennünket az ifjú Csokonai átmenetekben oly gazdag, valósággal szemképráztató hangszerelése

Petrarca fedezte fel először a természetet mint esztétikai objektumot, Rousseau pedig mint a civilizáció bűneitől meg nem fertőzött, a szabad és szabadságra vágyó emberi léleknek eredeti ártatlanságában kitarulkozó és menedéket nyújtó ősi Édent; Csokonai művészetében Petrarca és Rousseau tájszemlélete, de a felvilágosodásnak a természet iránt való izgalmas érdeklődése is valami édes megindultságban egyesül — a legbájosabb Csokonai-költemények közül való az, amit a Bagoly kérdésére a Kócsag felel prózában. A természetnek és természeti jelenségeknek sejtelmes, játszi átélése, ellenállhatatlanul poétikus szemléltetése, melyben a pianóval a pianissimo is felülmúlhatatlanul a végtelenig fokozódik:

„Csendes nyári estve volt, egy a legszebbek közül; ápolgató nyugalom ült Ványa környékén, szelíd hallgatás a tóban és a tó felett, csak néha rezzentették azt meg a vadkácsák bukkanásai, melyek a sás közt játszottak és az estvéli szellők cicái, melytől sziszeregtek a hajlékony nádak, és ingottak az ibolyák árnyéki a tónak szikrázó márványán.”

Ez a költő-kamasz gondtalanul tékozló, mint valami mesebeli nábob. Mert „az ápolgató nyugalom”, „az estvéli szellők cicáit”, „a sziszergő nádak”, „az ibolyák ingó árnyékát”, poézisének e szinte mellel elszórt drágagyöngyeit követően visszakanyarodik társadalomkritikájának ideológiai mondanivalójához, melyet egy ifjú szájába ad, aki voltaképpen a Csokonai önportréjának, a későbbi Tempefői-nek első vázlata:

„A szelíd hold halavány világánál, mely lekukucskált a sás ritka ágain” — így meséli tovább a Kócsag — „sétálgatott a harmatos porcsinba egy ifjú, és az áldott szegénységen dúdolgatott a tó szélén.”

A Kócsag előbb gyanakszik, azt gondolja magában, „hogy ez is kócsag-sintér”, és „egy rakás lilium mellé vonva magát” lesi, hogy „miféle szerzet” dúdolgatja a szelíd hold halavány világánál azt az esti dalt. S akit rejtekhelyéről felfedez:

„Hát látok egy vékony nadrágos, tarka hacukás suhancot, háromszegű kalap a fejébe, kezébe pugilláris (írótábla), puska a vállán. Mindjárt azon gondolkodtam, hogy ez valami deákos, s a n n á l f o g v a nem bokkrétás ember, ha szinte puska is van nála; mert amint látjuk, attól maga is fél.”

A puska, melytől hordozója maga is fél — ebben nemcsak hogy szemernyi gúny sincs, hanem épp ellenkezőleg, együttérzés és dicséret. Csokonai legnagyobb rokonszenvének mindvégig maradandó tárgya az ember, aki mindennemű gyilkos fegyvertől iszonyodik, ahogy később meg is éneklí majd a „durva héroszok” iránti megvetését, szembeállítva velük a békét, amikor „tanít a bölcs, danol a poéta, él az igazság”

Csak közel hozzám ne dörögjön ágyú,
Hogy barátimnak fecsegését értsem,
Csak piciny lantom cicorázzon: adieu
Trombita-dobszó!

A Kócsag a „rakás lilium” mellé rejtőzve és alighanem némi bizalomra gerjedve hallgatózik tehát, „mit dalol eleven búslalkodással” a deákos ember, az „édes nevendék Múzsáját” hívogató poéta. A Kócsag jó megfigyelőnek bizonyul, mert a poéta, ahelyett hogy lövöldözne, a Múzsához esdekel, hogy segítse kócsagtollakhoz, s igen keserűen dalolgatva egyebek közt ilyen megállapításokat tesz:

„...ma egy kócsagtollszár többet ér, mint ezer érdemek. Add vissza Apollónak az ő panaszos lantját, és kérd helyébe az ő hibázhatatlan ívét; lőj vele a te tisztelődnék egy kócsagot, hogy azzal az ő fő hazafiai közt valamelyiknél becsületet érdemeljen... Vajha én, míg a Helikon édes titkait tanulgattam; míg a nyájas Múzsák mennyei éneklését otromba számmal kirebegni szerencséttettem; addig az én-reám és az én Múzsáimra finnyásan tekintő gazdag hazámfiak vadászának lettem volna tanítványa; a tóbeli madarak meglövésével most elnyerhettem volna azt a kegyelmet, melyet most reménylenem sem lehet.”

S ezt követi a szegény botcsinálta vadásznak egy szinte Assisi Szent Ferencre a Fiorottira, emlékeztető gyermekded felszólítása:

„Ti ártatlan lakósi a tónak, ti csendes szelíd kócsagok! adjatok nekem önként a ti tollaitokból csak egy szálat... Hadd nyerjek én a ti önként való adományotok által valamely gazdag hazámfiától, amin egy kis lantocskát vehessek... Adjátok meg nekem, amit kérek vér nélkül; titeket halhatatlanná foglak énekelni, és az én versemet néktek dedikálom.”

Van egy, megvallom, számomra felfoghatatlan és megmagyarázhatatlan sajátossága Csokonai minden prózai művének; épp ő, épp az a költő, akinek egész rövid élete a kudarcok hosszú és szakadatlan sorozata, minden prózai művéhez, — de még a Dorottyához is — következetesen kiagyal egy nemcsak szerencsés, hanem valósággal idillikus befejezést. A boldog képzelet szegül szembe a boldogtalan étellel?

Ez a tendencia érvényesül már abban az egészen ifjúkori, az oly hamar bekövetkezett kiábrándulásából született szatirikus kis remekművében, *A Bagoly és a Kócsag*ban is. Mint ahogy a hazában honját nem lelő Tempefőivel kapcsolatban is kiderült volna a tervezett befejezésben, hogy minden jóra fordul, *A Bagoly és a Kócsag* Tempefői előrevetett árnyékát képviselő, keseredett szívű poétájára is a végén happy end mosolyog: „egy vadásztarisznyára talált a haraszt között”. Igaz, hogy ezt a leletet — a vadásztarisznyára „egy pár kócsag, egy pár gyönyörű fiatal kócsag” volt kötve, „a kegyetlen vadász tán szerelmes nyájaskodások között gyilkolta meg őket” — az érzékeny szánakozás első szavai után a nemesi világ ellen irányuló, a magyar irodalomban addig hallatlan erejű szarkazmus kíséri. Miközben ugyanis újra meg újra megnézi az ölébe hullt zsákmány, a két gyönyörű fiatal kócsag tollait, a poéta felkiált:

„Ártatlanok!... de gazdagon nőtt rajtatok a patriotizmus!”

A poéta a vadásztarisznyában még egy kulacs bort, sült húst és fehér cipót is talál:

„... ugrott örömeiben, leült egy zombékra s véletlen szerencséjét kirakta a zöld gyepre... egész éjszaka örömmel danolgatott, míg a hajnal nedves sugárai bé nem kukucskáltak oldalra fordított üres kulacsába.”

A poétával rokonszenvező Kócsag a következőképpen summázza elbeszélését: „a mai magyarok mostani hazafiúságok és magyarságok az ő tavaikba, a mi fejünkön terem.” Szóba kerülnek a sötétségnek azok a magyar lovagjai is, akikre ráillik „a bagoly címer”, mert „éjszaka szüntelen barangoltak a haza dicsőségéért és a magyar név méltóságáért, nappal osztán csak hortyogtak.” Ezzel azonban az okos Kócsag már búcsúzik is:

„De már elmegyek.

Bagoly: hová a tatárba?

Kócsag: Boldogabb hazába, ahol az emberek nem oly buzgó hazafiak, hogy amiatt rakásra öljenek bennünket.”

A költő, ez a félig még gyermek, aki *A Bagoly és a Kócsag*ban ilyen sietve írta meg a *Magyar! hajnal hasad!*-nak ezt a hol lírikus bűvöletben, hol a saját hamis elragadtatásáért bosszús keserűségben fogant, tüskés, de még korbácsot suhogtatva is mosolygóan pajkos palinódiáját — ez a félig még gyermek költő észrevehetően olvasta már nemcsak Metastasiót és a svájci Gessnert, olvasta már Rousseau-t is, de még a felülmúlhatatlan, haragos csúfolkodót, Voltaire-t is. S ahogy az irodalomtörténetek ilyen esetekben meg szokták állapítani, mind ezeknek az íróknak meglátszik „a hatása”.

Csokonainak, aki nyilván még a Kármánnal való megismerkedés előtt is ösztönösen, később a *Dorottya* előbeszédében azt vallotta: „jobban szeretek középszerű originál lenni, mint elsőrangú fordító” — egész életművén csakugyan mély nyomot hagyott az antik, de főleg a korabeli európai irodalom minden nagy s nemegyszer nem is nagy, hanem csak divatos irányzata és képviselője. Ez azonban nem az ő szelleme korlátainak, hanem ellenkezőleg, szellemi világpolgárságának (a „világpolgár” szót egyébként és nem véletlenül ő teremtette meg) természetes és konstruktív, pozitív következménye. A világirodalomba való beágyazottsága nélkül nem lehetett volna a felvilágosodás és a rokokó legnagyobb magyar költője. Amit a már halott Csokonai elfogultan igazságtalan kritikusa, Kölcsey a *Nemzeti hagyományok* című tanulmányában a görögökről írt, tökéletesen ráillik Csokonai „idegen hatások” alatt keletkezett, sőt idegenből fordított műveire is:

„... minden új, mihelyt a görög határokba lépett, mint valamely tündérpálcának csapásai alatt, elváltoztatta színét és alakját s mindkettő helyett mosolygóbbat s bájolóbbat nyervén, többé idegennek nem ismertett...”

*A békeharc — és egy szó „az alantás ízlés”
vagy a pornográfia kérdéséről*

Sokat fordít, s nem mindig a legjobbak azok, akik hatnak rá — Kazinczy is Bürgert és nem Goethét küldi el neki —, de a különböző buktatókon mindenütt felülkerekedik öntörvényű költői egyénisége; van úgy, hogy ő maga is el akarja fojtani — nem a debreceni kollégiumi évek alatt, hanem csak később, amikor már egy nem létező, de annál inkább áhított publikumnak vagy publikum híján, valami szintén hasztalanul reménylett mecénásnak szeretne kedvében járni —, de akkor is csak részben sikerül neki rímkovácscsá szürkülni; valahol, egy sorban vagy képben, csak előbukkan a tervszerű szándéknál hatalmasabb egyéni költőisége.

Egyéni költőiség: ahol nem egyéni, ott nem is költő. Ahogy olykor nem az még a kollégiumi években sem, mint például a kollégium „kaszárnyai ifjúsága röhögő kedvének” szánt, az osztrák Blumauer árnyékszékhez írt ódájának fordításában.

Az énekek helyett a négy pipadohányra felosztott *Békaegérharc*cal is ugyanúgy a kollégiumi ifjúság „röhögő kedvének” akart szolgálni, de ott már nemcsak publikuma vezeti a kamaszkorból még alig kilábalt költőt, hanem többször is és egészen félreismerhetetlenül a saját összetéveszthetetlen hangját hallatja, és alkotó módon így marad meg az annyira kedves közösségével való kontaktusa.

A *Békaegérharc* nemcsak keletkezése idejével (1791), hanem egész szellemével összefügg *A Bagoly és a Kócsaggal*, a szatirikus, hazafiaskodás-ellenes, az álhéroszokon, de „az öldöklő héroszok latorságain” is csúfolkodó irányzatok költőiségeivel.

A mű teljes címe: *Békaegérharc* (Homerus *Batrachomiomachia*-ja vagy a béka és egér-harc travesztálta vagy a mostani időkhöz alkalmaztatva görögből magyarra fordította s hét sorú versekbe foglalta Cs. Vitéz Mihály).

A címben a következő a legfontosabb: „a mostani időkhöz alkalmaztatva.” A *Békaegérharc* a hősi eposz paródiája, s nem lehetne azt állítani, hogy minden részletében lenyűgöző; de ahol Csokonai a maga módján, szabadon, csokonaiasan „fordít”, ott nemcsak hogy érezzük a költészet felszabadító hatalmát, hanem világossá lesz előttünk a paródia fogalmának humorosan kettős értelme is: adva van egy világ, a tárgyi valóság, amely akkor válik gúny tárgyává, mikor ez a tárgyi valóság a költő szemében úgy jelenik meg, mint objektív karikatúrája, torzképe annak, amit a költő szubjektíve valóságnak akar; egy objektív valóság, amely azonkívül csak karikatúrája annak, aminek látszani akar vagy amilyennek hiszi magát. S hogy az objektív valóság és szubjektív elképzelés közötti szakadékot érzékeltesse, a szatirikus költő nem tesz egyebet, mint eszközeivel leleplezi a tárgyi világot, az adott világot mint a róla alkotott eszme karikatúráját. Voltaire *Candide*-jében az adott világban nemcsak a leibnitzi tételnek, a lehető világok legjobbjáról szóló elképzelésnek paródiáját fedezi fel, hanem Voltaire a z u t á n hűségesen meg is írja, láthatóvá is teszi, hogy ez a világ a leibnitzi Theodice-nek a tapintható paródiája.

A *Békaegérharc* legfőbb jellegzetessége az a pátosz, mely önmagát, épp a pátoszt teszi neveltségessé. Vidám kicsúfolása azoknak a magyarok istenét emlegető, szónokias, melldöngető, pohárköszöntőkben tobzó werbőcziánus nemesi hazafiaknak, akiket pár évvel később Kármán József kemény szóval „nemzetes betyárok” elnevezéssel bélyegez meg. Akárcsak a zseniális Jacques Offenbach Franciaországban, a harmadik császárság idején a görög mitológia és a homéroszi eposz isteni hőseit mulatságos vagy éppen pipogya, teddide-teddoda operettfigurákként hozza színre, Csokonai — kitűnő érzékeléssel a komikum és az adott realitás komikuma iránt — az uralkodó magyar nemesség képviselőit, a valóságban félelmetes hatalmú kiskirályokat földi méreteikben éppen csak hogy láthatóvá — békákká és egerekké redukálja, harsonás hadikészületeiket és összeütközéseiket, de nagy hangú gyűléseiket is békák és egerek tanácskozásaivá és egymás ellen vívott háborújává.

Az előbeszédnek címzett hat sor végén tett ígéretét —

„Az Homér játékait

Játssza újabb tréfa itt” — Csokonai valóban beváltja.

Mindjárt az expozíció — az Első pipadohány — összetéveszthetetlenül a magyar nemesi szellemben, a rangos ősökre hivatkozás úri magyar szokásaival, a magyar közjog terminus technicusával tündököl, holott csak az egyszerű, véletlenül a macska körmére nem jutott egérről van szó, aki

Szomjan egy nagy tóhoz futott,
S annak külső szélére
Szakállát leeresztette,
Édes vizét hörpölgette
Egész gyönyörűséggel. —

Amikor felbukkan a tóból egy — már a francia „Bon jour” köszöntéséből is nyilvánvalóan — arisztokratikus béka, természetesen első

kérdése az egérnek a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyére, rangjára és címére vonatkozik.

Hol lakik és ki az úr?
Gróf, burger, paraszt vagy nemes?
Mert ha hozzám lesz érdemes,
Ajánlom barátságom.

S mielőtt még választ kapna, már be is mutatkozik: ő a nagy tó királya, hatalmas generális, akié „haereditario juré” — öröklési jogon a Vízvári birodalom. S noha, mint kinyilatkoztatja, az egér urat természetéből következtetve királyok véréből eredő marsallnak véli, mégis kéri, közölje vele nemzetsége tábláját. S kiderül, hogy nem marsall, hanem király az, aki a tópartra vizet inni jött. Tudják ezt az egerek, persze az istenek is:

Én vagyok király Pszikharpax,
Ezen néven hetedik,
Születésem Nagy Troxartax
Vérével dicsekedik,
Anyám, kit a gözü nemzett,
Hatalmas királyi nemzet
Volt Donna Lisztnyalóci.

Gögös dicsekedésével csak magát teszi nevetségessé a gögös. De — különösen a nagy francia forradalom világraszóló leckéje után, s ez a lecke a debreceni kollégium költőjében jó tanulóra talált — a dölyf, amely előkelő származással, „tisztavérúséggel”, születési előjogokkal, ranggal és címerrel, mint megkülönböztető személyes érdemmel hivatkozva fesseleg semmivel sem okosabb, éppoly kevés észre vall, mint Pszikharpaxnak, a kis egerek kis királyának dicsekvése, hogy őt Donna Lisztnyalóci szülte:

Szült engem pompás lyukában
Mint rang hozta magával,
S pólyálván selyem rongyában
Tartott almacsutkával;
Amivel csak bír egy donna,
Piskóta, avas szalonna
Dió s füge elég volt.

S minthogy a béka úr, név szerint Vizignát nem király, hanem csupán princ és azonkívül „egész gárdájával lakik a víz fenekén”, a királyi egér, Pszikharpax, aki egyéb dicsősége mellett még valamiféle aranygyapjú rendnek birtokosa —

Az anyámtól nyertem eztet
A kettős aranykeresztet
Jeruzsálemi hadban —

mindezen nyomós okoknál fogva a kis egerek kis királya szemébe mondja a béka-princnek, hogy rangján alulinak tartja a vele való barátságot.

Vizignát, a béka-princ azonban nem kevésbé öntelt, kizárólagos kiváltságának tartja a kérkedés jogát, és „víg nevetéssel”, nagy ravaszul, azzal a megokolással, hogy egér-őfelségének meg akarja mutatni a békabirodalomnak „az anglusékhoz” hasonló nagyságát és gazdagságát — ti. mint az anglusok, a békák is „vizen és szárazon” élnek, kereskednek, és gyűl hozzájuk mindenünnen a sok kincs — felajánlja szolgálatait:

Ha úgy tetszik felségednek
 Hogy ezeket meglássa;
 Leszek Anchisességednek
 Mindjárt Aeneássá;
 De tartózzon a nyakamon,
 Én béviszem a hátamon,
 Hogy segge fel ne ázzon.

Szinte látni véljük a siheder poétát, amint összekacsint diáktársai-
 val, amikor elmondja, hogy a béka-princ mint „gugyorodik le” s
 egér-őfelsége mint „kucorodik fel kollégája hátára”, aztán

Feltűrvén bodros tászliját*
 Kezébe fogja cafliját**
 Felsőleges trágerjének.

Aeneas, aki hátára veszi Anchisest — a homéroszi mitológiának
 szinte ez az egyetlen reminiszcenciája; az egész *Békaegérharc* magyar
 földre, magyar viszonyokra travesztált. Míg a béka-princ a tó fenekén
 elrejtí magát, a hazafias egér vízbe fulladása előtt hősiesen, „bús han-
 gon kezdé danolni a Rákóczi-nótát”. Ezzel ugyan nem menekül meg
 „a lucskos halál”-tól, ám ez a halál lesz az eposzban kibontakozó
 nagy béka-egér háborúnak az oka.

Ez az első ének — az Első pipadohány — amilyen komoly képpel,
 oly könnyed és el nem lankadó humorral megírt, egyben a legművé-
 sziben megkomponált része a *Békaegérharcnak*.

Mintha a következőkben a siheder poéta időnként unná travesz-
 tiája továbbvitelét; néha azonban, amikor ujjal mutathat a magyar
 viszonyokra vagy kedvére csúfolódhat az ún. dicső történeten meg a
 nemesi életforma szellemi ürességén, a magyar urak parazitizmusán, ak-
 kor újra feltámad zsibbadozó kedve, és érezhetően kedvét leli poémája
 egy-egy fordulatóban. Úgy látszik, különösen akkor van elemében,
 amikor a halálhírré összehívott egerek országgyűlésének rajzában a
 magyar Karok és Rendek országgyűlését figurázhatja ki. Az olvasónak
 néha az az érzése, hogy a szónoki exhibíciókat közlő strófák csak azért
 íródtak, hogy a költő alkalmat találjon néhány huncut, csúfolkodó s
 nemegyszer vitriolos tréfára, éspedig a II. József halálát követő 1790-es
 nemesi országgyűlés rovására. Mert ha II. József türelmi rendeletével
 a felekezetek egyenjogúságát iktatta törvénybe, az egerek országgyű-
 lése sem akar mindjárt a háború kérdéseivel foglalkozni, előbbre való
 a katolikus egyházi méltóságok követeléseinek a megtárgyalása:

* bodros kézélő
 ** copf

Öt hétig dévánkozának
A vallás dolga felett,
De a sok mendemondának
Egy szálnyi haszna se lett.

A boldogult egér-király özsz atyja végre is feláll, hogy emlékeztesse a nemesi országgyűlést: a háború megüzenése volt az országgyűlés célja; mintha azonban ez a szónoklat is csak azért volna, hogy helyet teremtsen a mellesleg odavetett, de annál fontosabb csattanónak:

Azért kérem a rendeket,
Fegyverbe öltözzenek,
Készítsék regimentjeket,
Menjünk haddal ellenek;
Nem lesz senkinek panassza,
Teli a bellica cassa,
S az armamentarium.
Így buzdítja a szessziót
És nagy hanggal pengeti,
Hogy ő ígér négy milliót,
A köznép megfizeti.

Mindvégig magyar földön vagyunk, hiszen a hadba indulók

Bajuszokat kipedrették
Holmivel huszárosan,
Nadrágokat felkötötték
S kardjokat magyarosan;
Ezzel a trombitát s flótát
Fújván a mohácsi nótát
Hangoztatják bús szóval.

S a nagy hadi készülődések színtere, a nagy francia forradalomra való seregnyi célzással, áttévődik a békákhoz, akiknél ülésre hívják „a nemzeti konventet”. S a hadüzenet szintén egy buzdító szónoklat keretében fogalmazódik meg; a költő, aki versben ünnepelte II. Józsefet, ezt a három sort biggyeszti a békák nemzeti konventje harci lelkesedésének leírásához:

Felháborodva zúgának,
Mint a József halálának
Hírére a magyarok.

És a konvent ülésén elhangzik az indítvány, hogy a csata mezején állítsák fel „a szabadság szent fáját”. Aztán harcot hirdetnek az eddig uralkodó halnyelv, ti. a latin nyelv ellen, amely a nemzet csinosodását eddig hátráltatta. Közben, ahogy a hősi eposz törvényei szerint ez természetes, a nagy harci lármára az Olümposzon felébrednek az istenek, de csak azért, hogy Jupiter megkérdezhesse a művészeteket és tudományokat pártoló Minervát, hogy nem akar-e leszállani az egérarmádia segítségére?

Mert a te templomodba is
 A magyar nemeseknél,
 Alig lehet kapni ma is
 Egyebet egereknél,
 Még a szent Múzsáknak rakott
 Egy-két templomba se lakott
 S lakik egyéb egérnél.

Jupiternek ezt az érvelését aligha lehet a magyar nemességnek szánt komplementként felfogni. Csokonai mulat is rajta, és gyilkos humorát egy prózai jegyzettel is kiegészíti:

„Amit itt a Jupiter szájából hallánk, meg ne ütközz rajta, jámbor magyar olvasó. Azt mondhatja ő az ő egében, amit akar. Az ő szemei már igen elgyengülvén, újságot is alig olvas, nemhogy egyebet. Az ilyeneket kétségkívül a nagyobb asszemblékben hallja külföldön...”

A Harmadik pipadohányban leírja a csatát. Az az olvasó benyomása, hogy az egész leírás csak azért történik, hogy bemutathassa a hős marsall Kriót, illetve egy-egy hasonlattal rávilágíthasson, nem anyyira a béka-nemzet, mint inkább a magyar nemesi nemzet hőseire:

Ez a Krió egy oktalan
 De nagy szájú úr vala,
 A hazának egy hasztalan
 Hasnál mást nem hízlala;
 Nálunk is vagynak olyanok,
 Kik nagy szájuk s tudatlanok,
 Csak hasokat hízlalják.

A harci tusa bizony nem kötné le figyelmünket, ha minduntalan fel nem bukkannának aktuális célzások, mint például egy hősi halált halt béka esetében:

Ott a tóban általvervén,
 Megölé dárdájával,
 Most már a parton hevervén,
 Elnyúlt kövér hasával:
 Melyet sok jobbágyok zsírja
 Hízlalt, mint Klimius írja
 Sok magyar földesúrról.

A harcolók között oberster Monsieur de Turjitt is feltűnik:

Az Oberster púpos vala,
 Rekedt torkú és siket,
 Hét lyukra folyt az oldala,
 Franc ette mindenüket;
 A nevét maga kezével
 Le nem tudta írni, mivel
 Kondás volt az apja is.

Még is obersterré leve,
 Mért száz aranyat lopott,
 Ezen vitézséget veve,

Egy ilyen ütött kopott:
Megvan az is hazánkban már
Hogy pénzért egy gyáva számár
Azzá leve, ami nem.

Hogy a nagy francia forradalom eseményei milyen mély benyomást tettek a debreceni kollégium ifjúságára, az egész apró jelekből is nyilvánvaló. A békák segítségére siető „Karcinos nemzet”, a rákok a következőképpen jelennek meg:

A két nagyobbik lábokon
Egy-egy guillotín vagyon.

Ez volna a *Békaegérharc* elemzése, de a művel és Csokonai egész költői munkásságával kapcsolatban még fel kell hívni a figyelmet a rokokó nagy magyar költőjének életművével látszólag összeférhetetlen tendenciára: a trágárság fel-felbukkanó tendenciájára és a rossz ízlésre, amelyet Kölcsey is oly hevesen vet Csokonai szemére. A *Békaegérharc*ban van ugyanis egy jelenet, amelyben az istenek azt tanácsolják Jupiternek, hogy vessen véget a harcnak, az égből hajítson le egy mennykővet, mire Jupiter

A nadrág hasítékából
Kihúza egy nagy mennykőt.

Hát mihelyest ezt kivette
Nadrághasítékából
Az ülepe oly felette
Nagyot durranta hátul,
Hogy az egybegyűlt istenek
Egészen elszédültenek,
S befogták az orrokat.

Kivált az istenasszonykák
Elsikolták magokat,
Hogy majesztását meglátták,
S eldugták szemhéjokat:
De a dugást úgy intézték,
Hogy ujjaiik közül nézték,
Mint leányaink szokták.

Ez kétségtelenül nem az a „fentebb stíl”, mellyel Kazinczy és vele együtt nagy tanítványa, Kölcsey is a parlagi magyarság, a magyar élet eldurvultsága ellen, a magasabb, kifinomult, esztétikusabb életformákért akart küzdeni. Kölcsey szerint Csokonai nem tudott különbséget tenni a populáris és a „pöbelhaft” között, és „az iskolai tónust s az alföldi provincializmust levetkezni nem igyekezett.” S ennek okát Kölcsey főképpen abban véli felfedezni, hogy Csokonai

„oly sorban született, mely alacsony ugyan nem volt, de neki még sem szerezhetett fiatalkorában oly társalkodást, mely az úgynevezett nagyvilág csinosabb tónusát vele megismertethette volna... Akarva kereste össze komédiáiban a legalacsonyb elméskedést, s kifejezéseket... Aki vala a Karnyóné-t, a Gerson du Malheu-

reux-t, s a Méla Tempéfőit olvasta, nem tudja, mely varázslat tette őt által a mesterség szép köréből oda, hol Hanswurst a bécsi teatrum szélén térdein könyörög publikumának, hogy őrajta is nevetni méltóztassék.”

Bizonyos, hogy a Csokonai életművében meglehetősen sűrűn felbukkanó, a *Békaegérharc* Jupiterének tréfájához hasonló durvaságok egy meghatározott publikum ízlésének voltak szánva. De nyilván maga Csokonai is szívből alkalmazkodott ehhez az ízléshez. A kálvinista puritanizmus, amely aszkétikusan minden élvezetet bűnnek nyilvánított s minden világi művészetet zordan elutasított, még az éneklést is kizárólagosan a vallási áhítat szolgálatában értékelte és tartotta megengedhetőnek — ez a magatartás természetesen csak a kép-mutatás, a kifelé szentéletű és komor, de benn az emberben a bűntudattól és félelemtől annál inkább csábító és felfokozott élvezetvágy iskolája lehetett. A követelményeknek és a tiltott emberinek, a kötelező látszatnak és a valóságosnak ez az ellentéte volt az a termékeny talaj, amelyikből a burleszk irodalmi műfaja, a csak az értisnek az a bizonyos magatartása egy belső lázadásból megszületett. De nem kevésbé fontos ok annak a rokokónak az ízlése, mely az egyik pólusán az etikettnek mint az érintkezés külső formáinak rigorózus kódexét megteremtette, másrészt pedig a másik pólusán, a képzőművészetben, a filozófiában és az irodalomban a legzabolátlanabb és lascivitasban végletes kiélési lehetőségeket adott. Voltaire és főleg Diderot alkalom adtán legalább olyan szabad szájúak, vagy ahogy ma mondanánk, pornografikusak, mint egyszer-másszor Csokonai. Hogy Csokonai műveiben ez a szabadszájúság vaskossá válik, ez természetes, hiszen a médiumot, melyhez Csokonai fordul, még nem járta át, mint Voltaire és Diderot publikumát, az ovidiusi latinus hedonizmusnak, a Rabelais művészetét, az emberi testet, valamint a testi örömeiket intronizáló reneszánsznak az élet élvezetétől ihletett szelleme. S hogy van ebben valami a középkor durvaságából is, az kétségtelen. Csokonai azonban még úgy ír az ember fiziológiai funkcióiról s egyáltalán az emberi testiségről, hogy ezzel tilalmasat követ el, hivatalos szabályt sért, és épp ez az, amivel néha, Kölcsey szerint, valóban provinciálisan vaskos. De nem véletlen, hogy épp a leggyöngédebb átszellemülten érzékeny, legfinomabb rezgésekre fogékony és képes magyar lírikus lett a durvaságig nyers humorú magyar burleszkeknek is a máig legnagyobb költője.